

UDK: 322(37)“03“
Stručni rad
Primljeno: kolovoz 2014.

Tomo VUKŠIĆ
Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu
J. Stadlera 5, BiH – 71000 Sarajevo
ordinarijat.bih@gmail.com

ODNOS RIMSKE DRŽAVE PREMA KRŠĆANSTVU U IV. STOLJEĆU. OD PROGONA PREKO TOLERANCIJE I SLOBODE DO DRŽAVNE VJERE

Sažetak

Odnos rimske države prema kršćanstvu i Crkvi tijekom IV. stoljeća korjenito se mijenjao čak četiri puta: prijeđen je put od državnoga progona kršćana, preko tolerancije prema kršćanstvu, pa slobode svih religija, do proglašenja kršćanstva državnom vjerom.

Nakon što su ukratko prikazani različiti načini odnosa države prema vjerskom pitanju općenito, u nastavku članka govori se o zakonskoj podlozi progona kršćana u Rimskom Carstvu te o nastanku državnih zakona tijekom IV. stoljeća koji su radikalno promijenili odnose te države prema kršćanstvu: najprije tolerancija, pa sloboda, pa državna vjera. Prikazane su zatim, prema načelima rimskoga prava, različite vrste carskih proglašavanja radi ispravnoga razumijevanja naravi i značenja edikta i reskripta kako bi se lakše definiralo narav Galerijeva edikta iz 311. godine i Licinijeva reskripta iz 313. U hrvatskom prijevodu doneseni su: Galerijev edikt, Licinijev reskript te još neki carski dokumenti kojima je naređeno da se Crkvi vrati oduzeta imovina, odlučeno sazivanje nekih crkvenih sinoda, davanje pomoći kleru i oslobađanje klera od javnih služba, ali i Solunski edikt kojim je kršćanstvo proglašeno državnom vjerom.

*U novoj stvarnosti, koja je uslijedila nakon završetka progona, nastali su također posvema novi problemi u odnosima državne vlasti i Crkve. Ogledalo se to posebice u stalnim presizanjima careva da se izravno miješaju u crkvena pitanja pa su neki sebe nazivali čak „biskup izvana“, odnosno *espiscopus episcoporum*. Naspram tomu, neke crkvene osobe popuštale su pred ovim nasrtajima, dok su ponajbolji crkveni duhovi (pape i crkveni oci) hrabro branili slobodu Crkve što ponajbolje oslikava misao svetoga Ambrozija: *Car je u Crkvi a ne iznad Crkve*.*

Ključne riječi: *država i Crkva, religio illicita, delictum lesae divinitatum, delictum lesae majestatis, progona, Galerijev edikt, „Milanski edikt“, milanski dogovor, nikomedijski reskript, tolerancija, sloboda vjere, rimski panteon, pravna osobnost Crkve, Solunski edikt, državna vjera.*

Tijekom povijesti upamćeni su različiti pravni ili stvarni oblici odnosa državnih vlasti prema vjerskim slobodama ljudi i prema pojedinim Crkvama ili vjerskim zajednicama, o čemu postoji brojna literatura.¹ Ti odnosi pojedinih država i njihovih pravnih sustava prema religijskom pitanju vrlo su različiti: kreću se u rasponu od državne vjere do državnog bezboštva, odnosno od poistovjećivanja države i jedne religijske zajednice, to jest od postojanja državne vjere, do nijekanja, zabranjivanja i progona jedne ili svih religijskih zajednica, tj. do ateizma kao „socijalne vjere“, kao službenoga programa države. Ovisno o tomu kako je pojedina država na pravnom području definirala svoj odnos prema vjerskom pitanju, pravima vjernika i pravima Crkava i vjerskih zajednica, odnos državne vlasti prema tom pitanju poprimao je u konkretnoj svakodnevici različite oblike ponašanja. Tako su upamćeni državni sustavi izravne političke i svake druge podrške jednoj vjerskoj zajednici ili nekim vjerskim zajednicama, ali i sustavi zabrana i najstravičnijih progona vjernika, pripadnika jednoga vjerskog uvjerenja, sljedbenika samo nekih religija ili progona čak svih vjera. Isto tako, poznati su politički sustavi koji su osiguravali potpunu slobodu izbora i ispovijedanja bilo koje vjere i udruživanja

---

¹ Bibliografija na temu odnosa države i religijske zajednice vrlo je brojna, a ovdje se upozorava samo na neka djela. Npr.: Cesare MIRABELLI (ur.), *Le intese tra Stato e Confessioni religiose* (Milano: Giuffrè, 1978.); Lorenzo SPINELLI, *Il diritto pubblico ecclesiastico dopo il Concilio Vaticano II*. (Milano: Giuffrè, 1985.); Francesco MARGIOTTA BROGLIO, *Stato e confessioni religiose*, I., *Fonti* (Firenze: La Nuova Italia, 1976.); Sandro GHERRO (ur.), *Studi sui rapporti tra la Chiesa e gli Stati* (Padova: Cedam, 1989.); Pietro GISMONDI, *Lezioni di diritto ecclesiastico. Stato e confessioni religiose* (Milano: Giuffrè, 1975.); Frederic LENOIR - Ysé Tardan (a cura di) MASQUELIER, *La religione: 1. Preistoria-Vicino oriente antico-Mondo classico-Ebraismo; 2. Cristianesimo-Islam; 3. India-Estremo Oriente-religioni indigene; 4. L'uomo e la sua rappresentazione del divino; 5. Etica ed escatologia-I comportamenti religiosi-religione e politica; 6. Linguaggi ed esperienze religiose-Le nuove religioni* (Torino: UTET, 2001.); Jean DABIN, *L'état ou le politique* (Paris: Dalloz, 1957.); Radomir LUKIĆ, *Teorija države i prava*, I.-II. (Beograd: Naučna knjiga, 1964.); Šefko KURTOVIĆ, *Opća povijest prava i države*, I.-II. (Zagreb: Vlast. naklada, 1994.); Vjekoslav MILIČIĆ, *Opća teorija prava i države*, I.-III. (Zagreb: Pravni fakultet, 1999.); Nikola VISKOVIĆ, *Teorija države i prava* (Zagreb: Birotehnika CDO, 2001.); Robert ALEXY, *Theorie der Grundrechte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.); Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE, *Recht, Staat, Freiheit. Studien zu Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991.); Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE, *Geschichte der Rechts- und Staatsphilosophie* (Stuttgart: UTB GmbH, 2002.).

vjernika, ali u stanju posvemašnje odvojenosti države od Crkve.² U tom kontekstu zanimljiv je bio odnos državne vlasti Rimskoga Carstva prema vjerskom pitanju i, u okviru toga, posebice njegov odnos prema kršćanstvu tijekom četvrtoga stoljeća.³

Rimsko Carstvo je početkom 4. stoljeća bilo ogromna država koja je pokrivala teritorij Europe, Sjeverne Afrike i velike dijelove Azije. Pod svojom kontrolom imala je ne samo vrlo velik broj ljudi i nepregledna područja, kojima nije bilo lako upravljati, nego su ti ljudi istovremeno bili pripadnici različitih kultura, civilizacija, vjera, plemena i naroda, a da o brojnosti jezika i narječja i ne govorimo! U razdoblju svoje najveće proširenosti Rimsko Carstvo je obuhvaćalo današnja područja Portugala, Španjolske, Andore, Francuske, Monaka, Belgije, južne dijelove Nizozemske, Ujedinjenoga Kraljevstva (Engleska, Vels, dio Škotske), Luksemburga, južne i zapadne dijelove Njemačke, područje Švicarske, Austrije, Lihtenštajna, Mađarske, Italije, San Marina, Malte, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Kosova, Albanije, Makedonije, Grčke, Bugarske, Rumunjske, Ukrajine (Krim), Turske, Cipra, Sirije, Libanona, Iraka, Irana, Armenije, Gruzije, Azerbajdžana, Izraela, Jordana, Palestine, Egipta, Libije, Tunisa, Alžira, Maroka i manji dio Saudijske Arabije.

---

² Usp.: Tarcisio BERTONE, „Il rapporto giuridico tra Chiesa e comunità politica“, *Il diritto nel mistero della Chiesa*, III. (Roma: Pontificia Università Lateranense, 1992.), 638-650; Joseph LISTL, „Grundmodelle einer möglichen Zuordnung von Kirche und Staat“, Joseph LISTL - Hubert MÜLLER - Heribert SCHMITZ, *Handbuch der katholischen Kirchenrechts* (Regensburg: Pustet, 1983.), 1037-1049; James Norman Dalrymple ANDERSON, *Islamic Law in the Modern World* (New York: New York University Press, 1959.); Fikret KARČIĆ, *Studije o šerijatskom pravu* (Zenica: Bemust, 1997.), 12; Joseph von HAMMER, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, I-III. (Zagreb: Nerkez Smailagić, 1979.); Fikret KARČIĆ, „Šerijatsko pravo u ustavima savremenih muslimanskih zemalja“, Fikret KARČIĆ - Enes KARIĆ, *Šerijatsko pravo u savremenim društvima* (Sarajevo: Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH, 1998.), 9-38; Louay M. SAFI, „Islamsko pravo i društvo“, Fikret KARČIĆ - Enes KARIĆ, *Šerijatsko pravo u savremenim društvima* (Sarajevo: Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH, 1998.), 55-69; Azizah Y. AL-HIBRI, „Islamski konstitucionalizam i pojam demokratije“, Fikret KARČIĆ - Enes KARIĆ, *Šerijatsko pravo u savremenim društvima* (Sarajevo: Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH, 1998.), 71-100; Tomo VUKŠIĆ, *Crkva i država. Zakoni, podzakonski akti, ugovori i komentari* (Sarajevo: BK BiH, 2007.), 35-38.

³ Usp.: Périclès P. JOANNOU, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)*, (Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1972.).

1. Rimska religija državna vjera i progoni kršćana

Rimsko Carstvo bilo je vrlo složena država koju se jedva može usporediti s bilo kojim drugim državnim sustavom po važnosti koju je ostavila nakon sebe u ljudskoj povijesti. Pa ipak, načelno, iako vrlo složena i često iznutra razdirana različitim tradicijama, državna vlast imala je vrlo tolerantan odnos prema različitim oblicima religijskih kultova koji su bili prakticirani na njezinu području. Naime, ova država, šireći svoju vlast na nova područja i na nove narode, s tom političkom ekspanzijom nije službeno širila svoju državnu religiju i njezine oblike kulta, već je više i češće u svoju religiju prihvaćala različita nova božanstva koja su zaticana na novim područjima. Tako je rimski panteon početkom 4. stoljeća, računa se, kao objekt štovanja okupljao oko 2000 božanstava, izvorno rimskih ili usvojenih. Svi ti kultovi uživali su dosta velik stupanj slobode postojanja i javnog očitovanja. Pravna sigurnost bila je načelo unutrašnje organizacije Rimskog Carstva, ali to nije uvijek vrijedilo za kršćansku vjeru i njezino bogoštovlje.

U odnosu prema kršćanima postojala su razdoblja prešutne tolerancije koja su se smjenjivala sa strašnim progonima. Razlozi i neposredni povodi tih progona bivali su različiti. Prije svega svojim monoteizmom, koji je odbijao svaki oblik poganskoga kulta, kršćanstvo je dovelo u pitanje koncept jedne religije kao integrativnoga faktora jedinstva Rimskog Carstva, što su carevi često favorizirali. K tomu, takav stav kršćana isključivao je bilo kakav kult koji bi bio iskazivan caru, a car je u okviru rimske religije uživao neke božanske prerogative. Tako su kršćani, promatrani iz kuta rimske religije i rimskoga zakona te nastojanja da se država iznutra integrira jednom religijom, u kojoj je i car na svoj način bio dio panteona, činili dvostruki prekršaj koji je istovremeno bio religijske i političke naravi: *delictum lesae divinitatum*, to jest delikt povrede božanstava Rimskoga Carstva, i *delictum lesae majestatis*, to jest delikt povrede carskoga veličanstva. Uz to i u jednom i u drugom slučaju svrstavani su u kategoriju nevjernika, što je smatrano bezboštvom i kao takvo kažnjavano čak i smrtnom kaznom. To jest, gledano pravno, za rimsku vlast kršćanstvo je bilo *religio illicita*, a kršćani su bili ateisti jer nisu prakticirali ni jedan od dopuštenih kultova.

Progoni protiv kršćana pojačali su se početkom 4. stoljeća upravo zbog spomenutih razloga, ali i zato što je broj kršćana postao respektabilan jer ih je, prema nekim studijama, tada bilo oko 6 milijuna, što je predstavljalo otprilike jednu desetinu ukupnoga stanovništva, a imali su već oko 1500 biskupija. Ta je društvena snaga odbijala

postati dio religijske integracije Rimskoga Carstva, zastupala je neprihvatljivost nekih državnih i vojnih služba, nije prihvaćala razlike između robova i slobodnih niti između barbara i Rimljana, već je propovijedala jednakost, bratstvo i ljubav, čak i prema neprijateljima. Sve su to za imperijalnu vlast bile vrlo razorne ideje.

Početkom 4. stoljeća državna vlast je bila organizirana na način tetrahije, četverovlašća, tako da su istovremeno postojala četiri cara: dva augusta, koji su imali božanske prerogative kao samoprolašeni sinovi Jupitera i Herkulesa, i dva cezara, koji nisu imali te atribute. Dvojica su rezidirali na Istoku (Nikomedijska, Sirmium) a dvojica na Zapadu (Milano, Trier) i svaki je vodio brigu o njemu povjerenim područjima, ali nerijetko su ratovali također između sebe. Kao progonitelji kršćana posebice su se isticali tadašnji carevi Dioklecijan i Galerije. Dioklecijan je izdao čak četiri edikta protiv kršćana: 300. godine je naredio da svi vojnici moraju žrtvovati bogovima ili biti isključeni iz vojske; 303. je naredio razaranje svih kršćanskih bogomolja, uništenje i spaljivanje kršćanskih knjiga, zabranio bogoštovna okupljanja kršćana, a kršćani, koji su bili u državnoj službi, degradirani su i proglašeni robovima te su svi kršćani proglašeni nesposobnima za poduzimanje pravnih čina; iste godine pojavio se treći edikt kojim je proglašena procedura protiv klera: onaj tko bi žrtvovao poganskim bogovima, bio je oslobođen, a onaj tko to nije htio učiniti, bio je mučen i ubijen; 304. izdao je četvrti edikt kojim su proglašeni propisi protiv kršćana od kojih je, bez ikakve iznimke traženo, da žrtvuju poganskim bogovima.

2. Narav edikta kao carskoga proglasa

Radi boljeg upoznavanja naravi, snage i obvezatnosti dokumenta koji se zvao carski edikt, kao i značenja drugih vrsta carskih proglašenja, želio bih podsjetiti da su se u rimskom pravu imenom *constitutiones principum* (lat. *constitutio* – uredba, odredba, naredba; *princeps* – car, princeps) nazivala četiri oblika proglašenja koje su izdavali carevi (*edicta*, *decreta*, *rescripta*, *mandata*). A kako se čita u rječniku rimskoga prava, *constitutiones principum* bio je „pojam pod kojim su se razumijevali pojedinačni akti i rješidbe, a također i općevažne naredbe i propisi što su ih donosili carevi. Već u toku 2. stoljeća n. e. *constitutiones principum* stekle su snagu zakona (stoga se često nazivaju i *leges*), što je očito neposredna posljedica ugleda i uloge koju je u to doba imao princeps.

Carske konstitucije izdavane su u četiri oblika, i to kao: a) *edicta*, tj. općeobvezne naredbe, koje su vrijedile i za građane i za magistrate;

b) decreta – rješidbe donošene u sudskim sporovima pred carskim sudom; c) rescripta – odgovori što ih je car davao na pojedinačna pitanja i molbe, koje su mu bile upućene, a naročito pravne upute strankama koje su vodile spor pred nekim sudom nižega ranga, i d) mandata, tj. upute carskim činovnicima u centralnoj administraciji i namjesnicima u provincijama. U vezi s važenjem konstitucija treba napomenuti da su značaj općeg propisa dobili i decreta i rescripta (bez obzira na to što se tu radi o pojedinačnim aktima, donijetim za svaki konkretni slučaj), jer su ih niži organi uprave i sudovi, znajući za stavove i mišljenja cara, izražena na ovaj način, u svojoj praktičnoj djelatnosti primjenjivali u istim ili analognim situacijama.“⁴

3. Galerijev edikt o toleranciji kršćanstva

Razjašnjenje spomenutih pojmova rimskoga prava važno je radi ispravnoga razumijevanja naravi, snage i obvezatnosti proglašenja cara Galerija iz 311., kao i onoga što će se dogoditi 313. godine.

Kad je Dioklecijan 305. napustio prijestolje i povukao se u svoju poznatu splitsku palaču, progoni kršćana su nastavljeni. Međutim, car Galerije je iznenada pred sam kraj svoje vlasti, shrvan teškom bolešću, doslovce na smrtnoj postelji, 30. travnja 311. izdao carski edikt o vjerskoj toleranciji i pravima kršćana, koji u svojoj *Povijesti Crkve* donosi Euzebije Cezarejski.

Euzebije Cezarejski, biskup i ugledan crkveni povjesničar, koji je živio upravo u vrijeme progona na početku 4. stoljeća, nakon drastično detaljnog opisa Galerijeve bolesti, u 17. poglavlju svojega navedenog djela donosi „Odredbu cara Galerija“⁵

„Car, cesar Galerije Valerije Maksimian, nepobjedivi August, najveći veliki svećenik, najveći Germanik, najveći Egipćanin, najveći Tebaičanin, petput najveći Sarmaćanin, dvaput najveći Perzijac, šestput najveći stanovnik Karpški, najveći Armenijac, najveći Medijac, najveći Abijadenac, dvadeset puta s tribunskom vlasti, devetnaest puta zapovjednik, konzul osam puta, otac domovine, prokonzul. I car, cesar Flavije Valerije Konstantin, pobožni, sretni, nepobjedivi August, najveći veliki svećenik, tribunske vlasti, petput zapovjednik, konzul, otac domovine, prokonzul. Između ostaloga što kao korisno i probitačno

⁴ Ante ROMAC, *Rječnik rimskog prava* (Zagreb: Informator, ²1983.), 74-75.

⁵ Usp.: PG 20, 790-794; EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest* (preveo, napisao uvod i bilješke Marijan Mandac), (Split: Služba Božja, 2004.), 667-669. Ovdje preuzimamo Mandacov prijevod Galerijeva edikta iz kojega su ispuštene bilješke koje se nalaze u hrvatskom izdanju Euzebijeva djela.

za narode odredismo, mi smo najprije htjeli sve ispraviti prema drevnim zakonima i narodnome rimskome shvaćanju. Pobrinuli smo se da se i kršćani koji su ostavili sljedbu svojih predaka opet vrate dobroj odluci. Ali njih je zbog nekoga razmišljanja obuzela tolika uznositost da nisu slijedili što su primili od predhodnika i što su kao pravedno najprije utvrdili njihovi pređi. Naprotiv, po svojoj su nakani i kako je tko htio tako sami sebi napravili zakone, opsluživali ih i na različitim mjestima sabirali različita mnoštva. Zbog spomenutoga uslijedio je naš nalog da se vrate onome što su ustanovili njihovi predšasnici. Brojni su na sudu bili izloženi opasnosti dok su mnogi, uznemireni, podnijeli svakojake smrti. Budući da su brojni ustrajali u istome bezumlju, zapazili smo da isti ne iskazuju dužno štovanje niti nebeskim bogovima niti štiju kršćanskoga Boga. Gledajući na naše čovjekoljublje i na trajni običaj po kojemu navikosmo svim ljudima udjeljivati oproštenje, mislili smo da i na taj slučaj treba najspremnije protegnuti našu blagost pa da kršćani opet postoje i da tako grade kuće u koje su se sabirali i da ne čine ništa suprotno razumnosti. Drugim ćemo pismom javiti sucima na što će biti dužni paziti. Kršćani će, zauzvrat, u skladu s našom blagošću trebati usrdno moliti svoga Boga za naše zdravlje, spas naroda i svoj vlastiti pa da i država bude na svaki način krepka te da oni mogu bezbrižno živjeti u svomu domu.“

Edikt cara Galerija, to jest opće obvezatna naredba, koji je vrijedio i za građane i za magistrate, bio je iznimno važan carski proglas jer je imao snagu općega zakona.⁶ Njegovim proglasom, iako je Galerije umro vrlo brzo nakon objave edikta, ne samo da je naređen prestanak progona kršćana koji su trajali oko 200 godina već se promijenio društveni i pravni okvir. Prestala je pravna nesigurnost za kršćane i Crkvu, a kršćanstvo je prestalo biti *superstitio* i *religio illicita* te je izjednačeno s drugim kultovima. Dva zapadna cara (Galerije i Konstantin) i jedan istočni (Licinije) odmah su primijenili ovaj edikt, ali drugi istočni car (Maksim Daja), iako je državnim službenicima poslao okružnicu o prestanku progona kršćana, na svojem je području nastavio progoniti kršćane, prvenstveno tako što je pojačao organiziranje poganskoga kulta, a nekršćane organizirao na pobune i optužbe protiv kršćana.

---

⁶ Usp.: Hubert JEDIN (ur.), *Handbuch der Kirchengeschichte. Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Großkirche*, I. (Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1973.), 448-449.

4. Milanski dogovor i Licijev dokument

U veljači 313. u Milanu su se sastali Konstantin i Licinije jer je Licinije tada oženio Konstantinovu polusestru Konstanciju, što je poslužilo također za učvršćenje već dobrog saveza i suradnje između njih dvojice. Dane svadbe dva cara su iskoristili također za razgovore oko uređenja vjerskoga pitanja u carstvu, koje su završili usmenim dogovorom ali ne izdavanjem novog edikta, kao što se to ranije tvrdilo.⁷ Pa ipak, to nije bio samo dogovor oko daljnje provedbe Galerijeva edikta nego također oko njegova temeljitoga sadržajnog proširenja.

Dok su dva cara slavili i dogovarali se u Milanu, drugi istočni car, cesar Maksim Daja to je shvatio kao jačanje saveza protiv sebe te je pokrenuo osvajački vojni pohod na teritorije kojima je upravljao Licinije sa željom da zavlada cijelim istočnim dijelom carstva. Kad je vijest o tomu doprla do Licinija, prekinuo je svoj boravak u Milanu, vratio se nazad, organizirao svoje jedinice. Maksim Daja je napao zadnjega dana mjeseca travnja, uoči 1. svibnja kada je padala obljetnica njegova stupanja na vlast, koju je želio proslaviti pobjedom, ali ga je Licinije porazio kod Herakleje u Bitiniji u kojoj su, dok je tamo vladao Maksim Daja, vladali najveći otpori provedbi Galerijeva edikta i nastavljeni progoni kršćana. Tako je bilo sve do Licinijeve pobjede koji je time uvelike učvrstio svoju vlast i postao jedini gospodar Istoka.

Vrativši se u Nikomediju, tradicionalno sjedište istočnih careva, Licinije je 13. lipnja uputio dopis namjesniku pokrajine Bitinije, zato što se tamo još nije primjenjivao Galerijev edikt, i naredio mu da upozna javnost s njegovim sadržajem. Ovaj Licinijev dopis na latinskom je zabilježio crkveni pisac Laktancije u svojem djelu „De mortibus persecutorum“, koje je napisao oko 318. godine:

„Nakon što smo se ja, Konstantin august, i ja, Licinije august, sretno sastali u Milanu i razmotrili sva pitanja koja se tiču javne dobrobiti i sigurnosti, među ostalim smo stvarima koje će biti na korist većini ljudi, zaključili da prije svega moramo donijeti odredbe kojima se iskazuje štovanje božanstva, da bismo i kršćanima kao i svim ostalima omogućili slobodu vjere, tako da bi sva božanska bića što sjede na nebeskom prijestolju nama i svima ostalima što se nalaze pod našom vlašću bila prijateljska i milostiva. Stoga smo smatrali korisnim

---

⁷ Usp.: Hubert JEDIN (ur.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, I., 462. – U novije vrijeme o tomu: Stjepan KRASIĆ, „Historičnost ‘Milanskog edikta’ iz 313. godine“, *Rad HAZU* 516 (2013.), 1-51; Cesare ALZATI, „Costantino a Milano nel 313. Un’occasione per riflettere su dimensione pubblica della religione e pluralismo delle opzioni religiose“, *La Gazzada* 1 (2013.), 21-26.

i ispravnim da treba donijeti takvu odluku po kojoj se ta mogućnost ne će nikomu uskratiti, bilo da se taj preda obdržavanju kršćanskih nazora ili onoj vjeri koju smatra najprikladnijom, kako bi nam najviše božanstvo, koje slobodnom voljom štujemo, mogli u svemu pružiti uobičajenu naklonost i dobrohotnost. Neka tvoja Odanost zna da smo odredili da su posve ukinuta sva ograničenja koja su prijašnjim proglasima u vezi s kršćanima stizali na tvoj ured i da treba ukinuti sve ono što se činilo potpuno naopakim i tuđim našoj Milostivosti, tako da sada svaki pojedinac slobodno i nesmetano može ispovijedati kršćansku vjeru bez ikakva straha da će u tome biti ometan. Mi smo smatrali da moramo tvojoj Brižnosti iscrpno staviti do znanja kako bi ti jasno uvidio da smo tim istim kršćanima dopustili potpuno i slobodno svjedočenje njihove vjere. A budući da jasno uviđaš da smo to njima odobrili, tvoja Odanost shvaća da smo i ostalima dopustili slično otvoreno i neograničeno štovanje njihove vjere u interesu mira u naše vrijeme, da u čašćenju onoga što svatko odabere ima neograničenu slobodu. To smo učinili kako ne bi izgledalo da imalo podcjenjujemo bilo koji kult ili vjeru. I, osim toga, mi smo što se tiče kršćanske zajednice odredili i sljedeće: ako se pokaže da je netko u proteklom razdoblju iz naše ili nečije druge riznice kupio mjesta u kojima su se kršćani prije običavali okupljati – a čemu su na Tvoju revnost stizali dopisi u skladu s prije utvrđenim propisima – ta se mjesta imaju vratiti kršćanima bez ikakve naplate ili bilo kakva odštetnog zahtjeva, bez ikakva otezanja ili dvoličnosti. Ako je pak netko takva mjesta dobio na dar, također ih mora što brže vratiti kršćanima. I oni koji su ih kupili i oni kojima su darovani, moraju se, ako se nečemu nadaju od naše Dobrostitivosti, obratiti našem namjesniku da bi se i za njih pobrinula naša Milostivost. A sve se ovo ima tvojim posredstvom kršćanskoj zajednici prenijeti bez ikakva otezanja. Budući da je poznato da su kršćani posjedovali ne samo mjesta na kojima su se običavali okupljati, nego i drugo, što je zakonito pripadalo njihovoj zajednici – to jest crkvama, a ne jednom čovjeku – naređujemo da sve to bez ikakva oklijevanja ili rasprave, prema prije navedenim odredbama, vratiš istim kršćanima, to jest njihovoj zajednici i okupljalištima, a svaki koji ih bez odštete vrati, može od naše dobrohotnosti očekivati nadoknadu. U svemu tomu vodi brigu da već spomenutoj kršćanskoj zajednici (corpori Christianorum) pružiš svoju djelotvornu potporu da bi se naše odredbe što prije i što dragovoljnije ispunile, da bi i time našom mudročću bio osiguran javni mir. Na taj će način, kao što smo već gore objasnili, Božja naklonost prema nama, koju smo iskusili u tako važnim stvarima, za sva vremena

sretno ostati uz naše pothvate na opću sreću. Ali, nadalje, da bi smisao naših milostivih odredaba mogao doprijeti do svih, ti ovaj dopis javno izvjesi iznad svoga vlastitog proglasa i obznani ga tako da provođenje naše dobrohotnosti nikomu ne bi ostalo nepoznato.

Nakon objave ovog pisma, Licinije je još i usmeno potaknuo na to da se okupljališta imaju vratiti u prijašnje stanje. Tako je od obaranja Crkve do njezine obnove prošlo deset godina i oko četiri mjeseca.⁸

Licinijev dokument preveden je i na grčki jezik te, kao takav, bio namijenjen namjesniku pokrajine Palestine⁹ jer je i tamo bilo problema s provođenjem Galerijeva edikta. Njegovu grčku verziju, koja pomalo odstupa od već spominjanoga latinskoga teksta istoga dokumenta, zabilježio je Euzebije Cezarejski u svojoj „Povijesti Crkve“, koju je konačno oblikovao 324. godine. No, iako je ovaj prijevod u nekim dijelovima drukčiji od latinskoga teksta, među njima nema nikakve bitne razlike:¹⁰ „Odavna se već osvjedočismo da se sloboda bogoštovlja ne smije otklanjati, nego da vlast treba prepustiti pameti i volji svakog pojedinca: neka se svatko, po vlastitome izboru, brine o božanskim poslovima. I kršćane smo pozvali da opslužuju vjeru svoje sljedbe i bogoštovlja. Ali, očito su, vidi se, dodane mnoge i različite naknadne nakane tome odpisu gdje je kršćanima dana ista vlast. Stoga se pak lako moglo dogoditi da su neki od njih, malo poslije, bili lišeni toga opsluživanja. U Milan pak sretno dođosmo ja, Konstantin August, i ja, Licinije August. Sve smo istražili što pridonosi općoj koristi i sreći. Između ostaloga što se svima u mnogome ukazuje od pomoći, kao prvo odlučismo ono narediti što čuva poštovanje i štovanje božanstva. To znači: da kršćanima i svima damo slobodan odabir da se drže bogoštovlja koje žele. To je da nama i svima koji žive pod našom vlašću može dobrotvorno biti sve što je božanstvo i nebeska zbilja. Razboritim, dakle, i prije svega ispravnim prosuđivanjem tu svoju volju učinismo zakonom kako se uopće nikome ne bi uskratila sloboda slijediti i odabrati kršćansko opsluživanje ili bogoštovlje. Svakome se pruža sloboda dati svoj pristanak onome bogoštovlju za koje svatko misli da mu odgovara. Tako nam dano božanstvo može u svemu pružiti uobičajenu skrb i prikladnu blagonaklonost. Bijaše prikladno što nam se svidjelo da to tako otpišemo. To je da se - posve izbrisavši

8 Usp.: PL 7, 267-270; LAKTANCIJE, *O smrtima progonitelja* (Split: Književni krug, 2005.), 119-123. – Ovaj prijevod Licinijeva dopisa na hrvatski preuzet je iz studije Sjepana KRASIĆA, „Historičnost ‘Milanskog edikta’ iz 313. godine“, 30-31.

9 Usp.: Hubert JEDIN (ur.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, 463.

10 Usp.: PG 20, 879-886. – Prijevod je preuzet iz knjige EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 723-726.

okolnosti što su se o kršćanima nalazile u našim prethodnim pismima upućenima Tvojim posvećenosti - ono dokine što se činilo da je posvema zlo i tuđe našoj blagosti te da sada slobodno i jednostavno svatko od onih koji je prigrlio samu odluku opsluživanja kršćanske vjere tu istu vrši bez ikakva uznemiravanja. To odlučismo najcjelovitije obznaniti Tvojim brižljivosti te znadeš da smo mi tim kršćanima dali slobodnu i odriješenu vlast vršiti svoje bogoštovlje. Tvoja posvećenost vidi da smo kršćanima darovali slobodu bez ograničenja. I drugima se koji hoće udjeljuje vlast imati udio u njihovome opsluživanju i bogoslužju. To se, očividno je, zbiva u skladu s mirom naših vremena: da svatko posjeduje mogućnost odabrati i vršiti bogoslužje koje hoće. Mi smo tako postupili da se ne pričini kako mi ikome ičim umanjujemo neko čašćenje ili bogoštovlje. U svezi s kršćanima, uz ostalo odlučismo i ono što se odnosi na mjesta gdje su se ranije obično sastajali. O mjestima je u pismima što su prije poslana Tvojim posvećenosti bio u ranije vrijeme utvrđen drugi propis. Ako su ih ljudi možda kupili iz naše riznice ili od nekoga drugoga, neka mjesta bez nadoplate i bez ikakve druge potražnje vrate istim kršćanima i neka se otkloni svaka nemarnost i smetnja. Jednako: ako su ih neki slučajno dobili na dar, neka ta ista mjesta najhitrije vrate istim kršćanima. Ako pak kupci tih mjesta ili oni koji su ih dobili na poklon nešto traže od naše blagohotnosti, neka pristupe mjesnome namjesniku koji prosuđuje da se, po našoj dobroti, obistini i njihovo predviđanje. Neka se stoga sve spomenuto, bez ikakva odugovlačenja, potpuno vrati tijelu kršćana. Poznato je da isti kršćani nisu imali samo ona mjesta u kojima su se obično okupljali nego i druga koja nisu pripadala nekome njihovom pojedincu nego pravu njihovu tijela, tj. kršćanima. Naredi da se sve to po zakonu koji spomenusmo bez ikakva osporavanja općenito vrati istim kršćanima, tj. njihovu tijelu i skupu. Neka se već iskazani zaključak javno izvršava. To je da i oni sami koji spomenuto bez nadoknade vrate imaju, kako kazasmo, nadu zbog naše vrsne dobrote u svoju bezgubitnost. Dužan si u svemu tome pokazati najmoćniju revnost da se i u tome, po našoj dobroti, obistini skrb za opći i javni mir. Po toj će, naime, odredbi, kako je prethodno kazano, božanska skrb o nama - mi smo je već iskusili u mnogim prilikama - čvrsto trajati kroz sve vrijeme. Da pak odredba ovoga našega zakonodavstva i vrlo dobrote može doći do svačijega znanja, potrebno je da se ovo što smo mi napisali Tvojom naredbom istakne, posvuda izloži i dođe do znanja svih kako zakon ove naše dobrostivosti ne bi nikome mogao ostate sakriven.“

Ovaj dokument iz Nikomedije, kojim je potvrđen korjenit zaokret odnosa državne vlasti prema kršćanstvu, vrlo je važan jer je

obustavio progone kršćana i u onim pokrajinama u kojima su oni trajali i poslije Galerijeva edikta, ali je donio i neke važne novosti pravne naravi koje su imale velike posljedice u konkretnom životu kršćanske zajednice i cijeloga društva. Njime je konačno uvedeno stanje vjerske slobode na području cijeloga Rimskoga Carstva i prestalo vrijeme diskriminacije ljudi iste države prema vjerskoj pripadnosti. Nastupilo je vrijeme pravne sigurnosti svakoga oblika kulta, a Crkvi, kao zajednici, koju Licinijev dopis naziva *corpus christianorum* i *societas*, prvi put je priznata pravna osobnost, što se zaključuje iz mogućnosti, koja joj je dana, da posjeduje i raspolaže različitim nekretninama, kao i iz nekih drugih elemenata. Prestalo je vrijeme u kojemu je rimska religija bila državna vjera, a kršćanstvo samo tolerirano i nastupilo razdoblje vjerske slobode i neutralnosti države koje je potrajalo do Teodozijeve reorganizacije carstva.¹¹

5. Narav Licinijeva dokumenta

U povodu obilježavanja 1700. godišnjice proglašenja vjerske slobode u Rimskom carstvu (313.-2013.), na više strana ponovno se moglo čuti pitanje: Kakva je narav Licinijeva dokumenta? Je li on carski edikt ili nešto drugo?

Pismo cara Licinija iz 313. godine je od kraja 16. stoljeća pa sve do 1891. redovito nazivano izrazom „Milanski edikt“ i smatralo se da ga je u Milanu u veljači 313. godine izdao car Konstantin.¹² Međutim te je godine Otto Seeck,¹³ profesor rimske povijesti i arheologije na sveučilištima u Berlinu i Münsteru, objavio studiju u kojoj je ustvrdio da se uopće ne radi o ediktu, da nije sastavljen u Milanu nego u Nikomediji, da ovaj dokument nije objavio Konstantin nego Licinije, da je kršćanima ovim dokumentom proširena sloboda koju im je dvije godine prije toga dao car Galerije dokumentom koji je imao i formu i snagu carskog edikta te bio upućen cijelom carstvu. Nakon pojave

---

¹¹ Usp.: Gabrio LOMBARDI, „L'editto di Milano del 313 e la laicità dello Stato“, *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 50 (1984.), 1-98.

¹² Izgleda da je Caesar Baronius ovaj dokument 1592. godine u svojim „*Annales Ecclesiastici*“ prvi nazvao ediktom, odnosno „edikt za kršćane“, u poglavlju koje je naslovio: *Constantini leges ac praecipue edictum pro Christianis* (br. 1-7). Usp.: Caesar BARONIUS, *Annales Ecclesiastici*, III. (Augustinus THEINER [ur.]), (Paris – Bruxelles: 1864.), 564-566.

¹³ Usp.: Otto SEECK, „Das sogenannte Edikt von Mailand“, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891.), 381-386.

Seeckove studije, koja je ponegdje izazvala i odbijanje,¹⁴ ozbiljni su stručnjaci uvažili njegove argumente.¹⁵ U međuvremenu je nastala i brojna stručna literatura o tom pitanju.¹⁶ Zanimljivo je primijetiti da je i kardinal Scola, milanski nadbiskup, u svojim javnim nastupima u Nišu, za vrijeme slavlja kojima je obilježena 1700. obljetnica nastanka ovoga dokumenta, barem dva puta rekao da se radi o takozvanom „Milanskom ediktu“. Jednom je kazao: „Na zajedničkom putu društvene izgradnje, kršćanska vjera poziva sve, a naročito vas mlade, na djelotvorno priznavanje ljudske osobe i njegova dostojanstva. To priznavanje nalazi u vjerskoj slobodi svoje najznakovitije mjesto. To je razlog proslave 1700. godišnjice tzv. ‘Milanskog edikta’ koji nas je okupio u Nišu, u gradu u kojem je Konstantin rođen i više puta u njemu boravio.“¹⁷ A drugi put je rekao: „Sedamnaesta stogodišnjica tzv. ‘Milanskog edikta’ poručuje svima nama da je vjerska sloboda garancija mira i nove civilizacije u svakome pluralnome društvu.“¹⁸

Osim toga, gledano iz pravnoga kuta, dopis iz Nikomedije nema formu edikta kakvu su carski edikti imali na način kako je ranije objašnjeno, niti je bio upućen cijelom carstvu, već ima oblik reskripta i bio je upućen dvjema konkretnim osobama: latinski tekst poslan je upravitelju Bitinije a grčki upravitelju Palestine. Stoga bi bilo možda najprikladnije govoriti o milanskom dogovoru dvojice careva i Nikomedijskom reskriptu.

6. Još neki carski dokumenti

Uz spomenuti dopis cara Licinija, koji je uputio dvojici upravitelja u Bitiniji i Palestini, u to su vrijeme izdane još neke carske uredbe, koje je zabilježio Euzebije Cezarejski.

---

¹⁴ Usp.: Maurilio ADRIANI, „La storicità dell’editto di Milano“, *Studi Romani* 2 (1954.), 18-32; Milton V. ANASTOS, „The Edict of Milan (313). A Defence of its Traditional Authorship and Designation“, *Revue des Études Byzantines* 25(1967.), 13-41.

¹⁵ Npr.: Jean-Rémy PALANQUE, „A propos du prétendu édit de Milan“, *Byzantion* 10 (1935.), 607-616; Henri GRÉGOIRE, „La ‘conversion’ de Constantin“, *Revue de l’Université de Bruxelles*, 36 (1930.), 231-272.

¹⁶ Usp.: Hubert JEDIN (ur.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, 462; Sjepan KRASIĆ, „Historičnost ‘Milanskog edikta’ iz 313. godine“.

¹⁷ „Homilija kardinala Scola na Prvoj Večernjoj u Nišu“, preuzeto s <http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=39296> (15. 7. 2014.)

¹⁸ „Homilija kardinala Scola na svečanoj Misi u Nišu u povodu 1700. obljetnice Milanskog edikta“, preuzeto s <http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=39305> (15. 7. 2014.)

6.1. Katoličkoj Crkvi se vraća oduzeta imovina

Carska vlast je izdala naredbu i uputila je Anulinu, prokonzulu u Africi, da se propiše kako se Katoličkoj Crkvi mora vratiti oduzeta imovina:¹⁹

„Nama veoma poštovani Anuline, zdravo. Takav je oblik naše dobroljubnosti da mi ne zahtijevamo samo da se sve što pripada tuđemu pravu ne uznemiruje nego da se, veoma štovani Anuline, vrati. Stoga tražimo da - kada primiš ovo pismo ako je nešto od spomenutoga u bilo kojemu gradu ili drugim mjestima pripadalo Katoličkoj kršćanskoj crkvi pa sada to drže građani ili neki drugi - učiniš te se to smjesta vrati. Prethodno smo, naime, odredili da se ono što su te Crkve ranije posjedovale vrati njihovome pravu. Kako Tvoja posvećenost uviđa da je naredba ove naše zapovijedi nadasve očevidna, pohitaj da se sve što je pripadalo pravu tih Crkava - vrtovi, kuće i sve ostalo - njima vrati te doznamo da si najrevnije poslušao ovo naše naređenje. Anuline, nadasve cijenjeni i žučeni nam, budi zdravo.“

6.2. Odredba da se sazove Sinoda u Rimu

Drugi dopis, upućen Miltijadu, koji je 311. bio izabran za Papu i na toj službi ostao do 314. godine, naređivao je da se u Rimu održi Biskupska sinoda radi crkvenoga jedinstva i sloge i rješavanja problema donatističkoga krivovjerja i raskola koji je vrlo potresao Crkvu u Africi, a u prijevodu glasi:²⁰

„Konstantin August Rimskome biskupu Miltiadiu i Marku. Veoma blistavi afrički prokonzul Anulin poslao mi je različite i veći broj spisa. U njima stoji da su Cecilijana, biskupa grada Kartage, neki njegovi drugovi koji stoluju u Africi optužili u mnogim točkama. Mene se veoma teško dojmilo to što se u pokrajinama koje mi je na upravljanje dala slobodna božanska Providnost i gdje je veoma mnogo svijeta o najneznatnijem zametnuo nemir koji traje. Tako su i među biskupima nastale podvojenosti. Meni se učinilo dobrim da sami Cecilijan s deset biskupa koji ga, čini se, okrivljuju i s deset drugih koje sam prihvaća za svoju parnicu morem doputuje u Rim. To je da se tu može saslušati uz vašu prisutnost kao i uz nazočnost Reticija, Materna i Marina, vaših drugova. Njima sam naredio da radi toga pohrle u Rim. Poznato vam je

¹⁹ Usp.: PG 20, 886. – Prijevod je preuzet iz knjige EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 726-727.

²⁰ Usp.: PG 20, 886-887. – Prijevod je preuzet iz knjige EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 727-728.

da se to slaže s najčasnijim zakonom. Da pak možete steći najpotpuniji uvid u sva ta pitanja, svomu sam pismu priložio zapise koje mi je poslao Anulin. Poslao sam ih i ranije spomenutim vašim drugovima. Vaša će čvrstoća, pošto ih pročita, prosuditi na koji način najvećom pažnjom treba točno istražiti spomenutu tužbu i po pravu je okončati. Neka vašoj brizi ne ostane skriveno moje ogromno poštovanje koje iskazujem zakonitoj Katoličkoj crkvi. Stoga ne dopuštam da vi, općenito, na bilo kojemu mjestu pripustite neki raskol ili razdor. Neka vas, nadasve štovani, mnogo godina čuva božanstvo velikoga Boga.“

6.3. Naređuje se sazivanje Druge sinode

Posebnim dopisom biskupu Krestu u Sirakuzi naređeno je također da se održi i Druga biskupska sinoda te da se ukloni svaki razdor među biskupima.²¹

„Konstantin August sirakuškome biskupu Krestu. Već ranije, kada se neki zlo i opako stadoše udaljavati od vjere svete i nebeske moći i katoličkoga izbora, htjedoh otkloniti takva njihova prepiranja. Odlučio sam da iz Galije doputuju neki biskupi. Ali su također iz Afrike pozvani oni koji su se između sebe iz suprotnoga tabora uzajamno tvrdoglavo i bez prekida sukobljavali. Bilo je zato da u nazočnosti Rimskoga biskupa može ono što je, čini se, potresalo, uz njihovu prisutnost, zahvaljujući posvemašnjoj brižljivoj rasudbi, postići sretan uspjeh. Događa se pak da neki zaborave čak vlastito spasenje kao i poštivanje koje se duguje najsvetijemu izboru. Stoga i sada nastavljaju vlastite omraze. Ne žele pristati uz već donesenu presudu. Smatraju da je uistinu mali broj onih koji su iznijeli vlastita mišljenja i izjave. Također misle da su se nadasve brzo i hitro požurili donijeti presudu, a da se prethodno nije sve točno istražilo što je nužno ispitati. Iz svega toga proizlazi da se upravo oni sami koji bi trebali posjedovati bratsku i jednodušnu jednodušnost sramotno pa čak i bestidno međusobno razdvajaju. Ljudima s dušom tuđom u odnosu na ovu najsvetiju vjeru pružaju izgovor za izrugivanje. Zbog toga mi je dužnost pobrinuti se da ono što je trebalo, poslije već donesene presude, vlastitim pristankom prestati, sada može nazočnošću mnogih postići završetak. Zapovjedili smo, dakle, da veći broj biskupa iz različitih i brojnih mjesta za kolovoskih kalenda dođe u grad Arles. Tako smo odlučili i tebi pisati da od sjajnoga namjesnika na Siciliji Latronijana uzmeš javni prijevoz, sobom povedeš drugu dvojicu s drugoga reda o kojima prosudiš da

²¹ Usp.: PG 20, 887-891. – Prijevod je preuzet iz knjige EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 728-730.

ih treba odabrati. Također povedi trojicu slugu koji su sposobni da vam na putu služe i dođi na onaj dan u ranije spomenuto mjesto. To je da se - pošto oni koji se sada između sebe razilaze, a jednako sam i njima naredio da budu nazočni, sve čuju što se moralo kazati - Tvojom čvrstoćom i po jednodušnosti i jednoglasju ostalih prisutnih može, mada i kasno, ono što je sve do sada zbog stanovite sramotne razmirice trajalo opozvati u korist dužnoga bogoštovlja, vjere i bratske sloge. Neka te zdrava kroz duge godine čuva Svevladar Bog.“

6.4. Crkvi se daruje novac kao pomoć kleru

Upućeno je carsko pismo i biskupu Cecilijanu u Kartagi kojim se crkvama poklanja novac kao doprinos službenicima bogoslužja za njihove troškove.²²

„Svidjelo mi se po svim pokrajinama – to su Afrike, Numidije i Mauretanije – nekim određenim službenicima zakonitoga i najsvetijega Katoličkoga bogoslužja nešto pridonijeti za troškove. Stoga sam poslao pismo presjajnome Ursu, blagajniku Afrike. Naznačio sam mu neka se pobrine da se Tvojim čvrstoći izbroji tri tisuće fola. Ti pak, kada utvrdiš primitak navedenoga novčanog iznosa, zapovijedi da se sav taj novac dostavi svima koji su navedeni u predstavi koju ti je poslao Hozije. Ali ako zapaziš da nešto manjka za izvršenje moje odredbe u tome pogledu s obzirom na sve spomenute, dužan si pitati kod Heraklida, upravitelja naših dobara, što neosporno držiš nužnim. U njegovoj sam nazočnosti zapovjedio neka se pobrine te se bez ikakve dvojbe izbroji ako Tvoja čvrstoća zatraži nešto novca. Saznao sam da neki ljudi neutemeljena mišljenja nastoje puk najsvetije i katoličke Crkve okrenuti stanovitoj opakoj krivotvorini. Stoga znaj da sam naredio Anulinu, prokonzulu, kao i Patriciju, zamjeniku prefekta, kada su bili nazočni da u svemu ostalome, a nadalje u tome, iskažu brigu koja odgovara i da u tome sebi ne dopuste previd. Zato ako vidiš da stanoviti ljudi ostaju u tome ludilu, bez ikakva se oklijevanja uteci naznačenim sucima da oni - kako sam im prisutnima naložio - dotične odvrata. Neka te božanstvo velikoga Boga čuva za mnoge godine.“

6.5. Oslobođanje klera od javnih služba

I na kraju, izdano je carsko pismo naslovljeno na Anulina, već spominjanoga prokonzula u Africi, kojim se nalaže oslobođenje

---

²² Usp.: PG 20, 891. – Prijevod je preuzet iz knjige EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 730-731.

crkvenih predstojnika od svake javne službe.²³

„Nadasve cijenjeni Anuline, zdravo! Očevidno je da od većega broja zbilja preziranje bogoštovlja u kojemu se čuva vrhovno štovanje najsvetije nebeske moći uzrokuje opasnosti za javni život. Ali kada se bogoštovlje prihvati i opslužuje po zakonu, pruža najveću sreću rimskome imenu i izvrsno blagostanje svekolikome ljudskom djelovanju. To daju božanska dobročinstva. Učinilo se, nadasve poštovani Anuline, razumnim da oni ljudi koji dužnom pobožnošću i brižljivom vezanošću uz taj zakon obavljaju vlastite službe kod božanskoga bogoslužja steknu naplate za vlastite napore. Stoga zapovijedam da se oni koji su unutar Tebi povjerene pokrajine u Katoličkoj crkvi kojoj je na čelu Cecilijan i koji se obično nazivaju klericima, naprosto jednom za uvijek oslobode javnih službi. Tako ih neće neka zabluda ili svetogrdno zastranjivanje odvratiti od služenja koje duguju božanstvu. Naprotiv, vlastitome će zakonu služiti bez ikoje neprilike. Čini se da time što obavljaju najvišu službu u odnosu na božanstvo, u najvećoj mjeri pridonose općim poslovima. Budi u zdravlju, nadasve cijenjeni i dragi Anuline.“

7. Novi problemi u odnosima Crkve i države

Prešavši iz stanja državnih progona u stanje vjerske tolerancije, odnosi države i Crkve tijekom četvrtoga stoljeća nisu tekli bez novih problema i naslijeđenih otvorenih pitanja koje je trebalo rješavati.²⁴ Prije svega, u samoj Crkvi, koja sada slobodno djeluje, dogodile su se duboke promjene na organizacijskom i teološkom području. Osnovane su brojne nove biskupije, razvijena je pojačana misionarska djelatnost, nastao je novi oblik cenobitskoga monaštva, širi se broj i kvaliteta kršćanskih škola, pojavljuje se ozbiljna znanstvena teologija. Upravo u četvrtom stoljeću živjeli su ponajbolji teolozi među crkvenim ocima. Ali bilo je i velikih unutarcrkvenih problema jer su se upravo tada pojavila snažna krivovjerja (trinitarna, kristološka, antropološka, duhovna) i na njihovim temeljima oblikovale šizmatičke Crkve. Bilo je to također vrijeme prvoga velikog sraza istaknutih teologa i crkvenog učiteljstva i održavanja dvaju općih crkvenih sabora (Niceja, Carigrad).

---

²³ Usp.: PG 20, 894. – Prijevod je preuzet iz knjige EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, 732.

²⁴ Usp.: Tomislav Zdenko TENŠEK, „Ekklesia i pólis«. Politika u ranokršćanskoj misli“, *Bogoslovska smotra* 77 (2007.), 391-417.

7.1. Car kao „biskup izvana“

Odnosi Crkve i države bitno su bili obilježeni tolerancijom i vjerskom slobodom. Međutim, neutralnost prema Crkvi bila je posvema strana državnoj vlasti i carevima. Carevi su nastojali oko rješavanja teoloških i vjerskih problema, pokazivali zanimanje za zaokruživanje crkvene organizacije i pomagali misijsko djelovanje među poganima, ali su se nerijetko pokušavali miješati i u crkvena pitanja, tako da su polako udarani temelji onomu što će kasnije biti nazvano cezaropapizam. No, stanje tih odnosa nije bilo jednako za vrijeme svakoga cara.

Do 324. godine Konstantin je, kao jedan od četvorice careva, na različite načine likvidirao sve konkurente i otada bio jedini car sve do svoje smrti 337. godine. U ovom vremenu sve više je privilegirao Crkvu, nastojeći ju privući u interesu izgradnje državnoga jedinstva, ali to nije išlo bez velikih problema jer je većina stanovništva i dalje slijedila poganske kultove. U odnosu prema Crkvi često se ponašao kao „biskup izvana“ (ἐπίσκοπος τῶν ἑκτός) te sazivao sinode i naređivao provedbu njihovih zaključaka. To u početku nije nailazilo na protivljenje Crkve. Dapače, vladala je atmosfera glorificiranja i zahvale caru za slobodu s kojom su sve češće dolazile i privilegije.

7.2. Politička teologija Euzebija Cezarejskoga

Posebice je veliku težinu i značenje za kasnije odnose Crkve i države ostavilo nastojanje biskupa Euzebija Cezarejskoga da osmisli političku teologiju kršćanskoga carstva. Za to mu je poslužila proslava 30. obljetnice vladanja cara Konstantina (335.) kada je održao prigodan svečani govor caru u čast.²⁵ Zastupao je mišljenje da je zemaljsko carstvo ikona nebeskoga kraljevstva. I kao što je u nebeskom kraljevstvu jedan Gospodar, Otac Nebeski, tako isto treba biti i u njegovoj ikoni, zemaljskom kraljevstvu, jedan car, koji svoju vlast prima od Oca po Logosu Kristu. Careva je zadaća štititi i osloboditi građane od sile đavla, od idololatrije, od politeizma kako bi mogli priznati pravoga Boga. Odbacivanjem politeizma i prihvaćanjem monoteizma, i u zemaljskom carstvu je uspostavljeno monarhijsko načelo. Car je postao „novi Mojsije“.²⁶ Pravi

25 Usp.: „De laudibus Constantini oratio in ejus tricennialibus habita“, PG 20, 1315-1440.

26 Usp.: „De vita beatissimi imperatoris Constantini“, PG 20, 951-954. – Npr.: „Haec et alia horum germana cum Constantinus eo tempore magnum Dei famulum Mosem imitatus, in laudem dei universorum principis et victoriae auctoris factis ipsis cecinisset, Romam triumphans ingressus est“ PG 20, 954.

Mojsije je u slobodu izveo izabrani narod, a car je sada Crkvu izveo u slobodu. On je Božji predstavnik u kršćanskom carstvu te, kao takav, u određenom smislu i poglavar Crkve, ali ne kao njezin zaštitnik nego kao „neki opći biskup svih kojega je Bog postavio“.²⁷ Njegove su ovlasti skoro svećeničke i nadležan je za ispravno odvijanje kulta i naviještanje evanđelja.²⁸

7.3. Car kao episcopus episcoporum i obrana slobode Crkve

Za vrijeme cara Konstancija (337.-361.), drugoga sina cara Konstantina, koji je naslijedio svojeg oca, nastupila je druga faza državno-crkvenih odnosa, odnosno nastojanje da se Crkvu posvema podloži državnoj vlasti. Ovaj car je provodio strogu kontrolu nad Crkvom i posvema doveo u pitanje njezinu slobodu. Sazivao je pokrajinske sabore (Sardika 342., Arles 353., Milano 355., Rimini 359.) na kojima je, i preko svojih delegata, vrijeđao i ponižavao biskupe. Unaprijed je davao pripremiti tekstove ispovijesti vjere i tražio od njih da ih samo potpišu. Sudionicima Sinode u Milanu poručio je: „Što ja hoću, ima da vrijedi kao crkveni zakon“, kako piše Atanazije Veliki u svojoj „Historia arianorum“.²⁹ Htio je u svakom smislu biti poglavar Crkve, *episcopus episcoporum*. To je nailazilo na velika protivljenja ponajboljih umova Crkve. Tako su se već u Sardici usprotivili svi zapadni biskupi koje su podržali i brojni istočnjaci, a među njima posebice sveti Atanazije, kojega su carevi predstavnici sarkastično nazvali „učiteljem i odvjetnikom“ zapadnjaka. Kako svjedoči Atanazije, Hozije iz Kordobe pisao je caru Konstanciju: „Ne miješaj se u crkvene stvari... Tebi je Bog predao carstvo, nama je povjerio crkvene stvari... Niti je nama dopušteno upravljati zemljom, niti ti imaš vlast žrtvovati.“³⁰ Zbog takvih stavova biskupa, nastupilo je opet vrijeme progona. Zbog svojih stavova i jasne obrane slobode Crkve koje je iznosio u knjigama i okružnicama, samo primjera radi, sveti Atanazije je čak pet puta za vrijeme svoje biskupske službe morao u progonstvo. On je bio prvi

---

27 Usp.: „De vita beatissimi imperatoris Constantini“, PG 20, 958: „ipse velut communis omnium episcopus a Deo constitutus“.

28 Više o tomu u: Hubert JEDIN (ur.), *Handbuch der Kirchengeschichte. Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen*, II/1 (Freiburg – Basel – Wien: Herder, 1979.), 81-84.

29 Usp.: PG 25, 33: „Quibus rei isolentia stupendibus ac dicendibus, id ecclesiastici non esse canonis; statim mille, at quod ego volo, id pro canone inquit, habeatur.“

30 PG 25, 746: „Ne te rebus misceas ecclesiasticis... Tibi Deus imperium tradidit, nobis ecclesiastica concredidit... Neque nobis igitur terrae imperare licet, neque tu adolendi habes potestatem.“

koji je u 4. stoljeću u pisanom obliku jasno formulirao potrebu slobode Crkve u odnosu na državnu vlast u „Apologiji protiv Arijanaca“³¹ i u „Okružnom pismu biskupima“³² Atanaziju su se pridružili i drugi crkveni pisci toga doba, među kojima se posebice isticao papa Julije, čije pismo on donosi.³³

Vrlo napeti odnosi između države i crkve nastavljani su i za vrijeme vladanja cara Valensa (365.-378.). Nisu bila rijetka hapšenja, deportacije i prisile, kao ni miješanja u teološka pitanja i vjerski nauk. Posebice je bio delikatan odnos prema arijanskom krivovjerju koje je odbacivalo Kristovo božanstvo a time i trinitarnu vjeru. U obrani nicejske vjere u Presveto Trojstvo i Kristovo božanstvo te slobode Crkve protiv pokušaja da ju se podloži državnoj vlasti sada se posebice ističu kapadocijski Crkveni oci. Sveti Bazilije Veliki, biskup Cezareje u Kapadociji, podsjećao je na obvezu da se državna vlast poštuje, ali i na obvezu da se kršćani usprotive njezinim zakonima kada su oni suprotstavljeni Božjim zapovijedima. Tako je Bazilije pozvao na otvorenu pobunu svećenike i laike kada je carska vlast pokušala nametnuti arijansku vjeru,³⁴ a vrlo sličnih stavova bili su sveti Grgur iz Nise,³⁵ Bazilijev brat, i njihov prijatelj sveti Grgur Nazijanski.³⁶

7.4. Kršćanstvo postaje državna vjera

Razdoblje vladanja cara Teodozija Velikoga (379.-395.) predstavlja posljednju fazu u odnosima Crkve i države u 4. stoljeću. Prije svega, on je Solunskim ediktom 380. godine, zajedno s drugom dvojicom careva, Nicejsko vjerovanje proglasio jedinom i obvezatnom vjerom u carstvu. Sljedeće godine sazvao je Carigradski sabor, zabranio poganske obrede i odredio da kršćani koji se vrte u poganstvo ne mogu sastaviti legalan testament, ali je godinu poslije toga naredio da se sačuvaju poganske stvari koje imaju umjetničku vrijednost.

Solunski edikt, kojim je kršćanstvo proglašeno državnom vjerom, glasi:³⁷

31 Usp.: PG 25, 251-253.

32 Usp.: PG, 25, 236.

33 Usp.: PG 25, 282-307.

34 Usp.: PG 32, 902-912; PG 32, 927-930.

35 Usp.: Gerhard MAY, „Gregor von Nyssa in der Kirchenpolitik seiner Zeit“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 15 (1966.), 105-132.

36 Usp.: PG 35, 975; PG 36, 303-306.

37 „Codex Teodosianus“, XVI., I.2.: „*Imppp. Gratianus, Valentinianus et Theodosius AAA. edictum ad populum urbis Constantinopolitanae. Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari,*

„*Carevi Gracijan, Valentinijan i Teodozije augusti. Edikt narodu grada Carigrada.* Želimo da svi narodi koji su pod našom upravom, zahvaljujući našem milosrđu, ostanu vjerni ovoj religiji, koju je Bog predao Petru apostolu, i koju je on osobno predao Rimljanima, i koju naravno čuva Pontifeks Damaz i Petar, biskup Aleksandrije, čovjek apostolske svetosti; to jest, sukladno apostolskoj disciplini i naučavanju Evandjelja, moramo vjerovati u jedino boštvo Oca, Sina i Duha Svetoga, koji su jednaki u uzvišenosti i Presvetom Trojstvu. Određujemo da ime kršćana katolika imaju oni koji ne krše propise ovoga zakona. Ostale smatramo za osobe bez razuma i naređujemo da budu osuđeni na kaznu sramote kao heretici, a njihove grupe ne smiju uzimati ime Crkava; njih treba najprije osuditi osveta Božja, a zatim naše kazne za koje nas je ovlastio Nebeski Sudac.

Dano u Solunu trećega dana kalende ožujka, petoga konzulata Gracijana augusta i prvoga Teodozija augusta.“

7.5. Ambrozije: „Car je u Crkvi, a ne iznad Crkve.“

Na državnoj strani u ovom razdoblju najvažnija osoba bio je car Teodozije a na crkvenoj na Zapadu sveti Ambrozije, biskup Milana. Carska vlast je nastavila s nastojanjima na podjarmi Crkvu, a Ambrozije piše kako je njegova zadaća braniti slobodu i pravo Crkve, ali, ako treba, brusiti također i carevu savjest. Zauzeo je principijelan stav koji će uvelike utjecati na stavove zapadnoga kršćanstva u narednom razdoblju u definiranju odnosa Crkve prema državi. Kad su ga jednom pozvali na državni sud koji je trebao riješiti problem tko je pravi milanski biskup – Ambrozije ili arijanac Auksencije – Ambrozije nije htio doći na sud, ali je napisao caru Valentinijanu pismo (Epistola XXI.) u kojemu je objasnio da laici ne mogu predsjedati suđenju klericima u pitanjima vjere. Naprotiv, u sličnim slučajevima biskupi

---

quam divinum petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Alexandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis; hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam evangelicamque doctrinam patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub parili maiestate et sub pia trinitate credamus. § 1 Hanc legem sequentes christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitrio sumpserimus, ultione plectendos. *Dat. III kal. mar. Thessalonicae Gratiano A. V, et Theodosio A. I Coss. (380).* – THEODOSIUS, „*Selecta de religione decreta*“, PL 13, 530.

sude o kršćanskom caru, a ne car o biskupima.³⁸ Također, u jednoj propovijedi protiv Auksencija (Sermo contra Auxentium), koju je održao u to vrijeme, kazao je da za cara, koji se priznaje kršćaninom, nema veće časti negoli da ga se naziva „Sin Crkve“ te izrekao famoznu rečenicu: „Car je u Crkvi, a ne iznad Crkve.“³⁹ Taj princip, koji je također u pisanom obliku branio i teorijski dodatno precizirao tadašnji papa Gelazije u pismu caru Anastaziju (Ad Anastasium imperatorem),⁴⁰ u narednom razdoblju je bio korektiv ponašanja Zapadne Crkve prema državnoj vlasti iako je, naravno, nerijetko bilo pojedinaca koji ga se

---

38 Usp.: PG 16, 1003-1004: „Quando audisti, clementissime Imperator, in causa fidei laicos de episcopo iudicasse? Ita ergo quadam adulatione curvamus, ut sacerdotalis juris simus immemores, et quod Deus donavit mihi, hoc ipse aliis putem esse eredendum? Si dicendus est episcopus a laico, quid sequetur? Laicus ergo disutet, et episcopus audiat: episcopus discat a laico. At certe si vel Scripturarum seriem divinarum, vel vetera tempora retractemus, quis est qui abnuat in causa fidei, in causa, inquam, fidei episcopos solere de imperatoribus Christianis, non imperatores de episcopis iudicare?“

39 Usp.: PG 16, 1018: „Quod cum honorificentia imperatoris dictum nemo potest negare. Quid enim honorificentius, quam ut imperator Ecclesiae filius esse dicatur? Quo denim dicitur, sine peccato dicitur, cum gratia dicitur. Imperator enim intra Ecclesiam, non supra Ecclesiam est; bonus enim imperator quaerit auxilium Ecclesiae, non refutat. Haec ut humiliter dicimus, ita cionstanter exponimus.“

40 Usp.: PG 59, 42; Henricus DENZINGER - Adolfus SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* (Barcinone – Friburgi Brisgoviae – Romae – Neoeboraci: ³⁵1973.), 120: „Duo quippe sunt, imperator auguste, quibus principaliter mundus hic regitur: auctoritas sacrata pontificum, et regalis potestas. In quibus tanto gravius est pondus sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino reddituri sunt examine rationem. Nosti etenim, fili clementissime, quod licet praesideas humano generi dignitate, rerum tamen praesulibus divinarum devotus colla submittis, atque ab eis causas tuae salutis exspectas, inque sumendis coelestibus sacramentis eisque ut competit disponendis, subdi te debere cognoscis religionis ordine potius quam praeesse, itaque inter haec ex illorum te pendere iudicio, non illos ad tuam velle redigi voluntatem. Si enim, quantum ad ordinem pertinet publicae disciplinae, cognoscentes imperium tibi superna dispositione collatum, legibus tuis ipsi quoque parent religionis antistites, ne vel in rebus mundanis exclusae videantur obviare sententiae; quo, oro te, decet affectu eis obedire, qui praerogandis venerabilibus sunt attributi mysteriis? Proinde sicut non leve discrimen incumbit pontificibus, siluisse pro Divinitatis cultu, quod congruit; ita his, quod absit, non mediocre periculum est, qui, quum parere debeant, despiciunt. Et si cunctis generaliter sacerdotibus recte divina tractantibus fidelium convenit corda submitti, quanto potius sedis illius praesuli consensus est adhibendus, quem cunctis sacerdotibus et Divinitas summa voluit praeminere, et subsequens Ecclesiae generalis jugiter pietas celebravit?“

nisu držali.

Istočni dio kršćanstva nije bio toliko jasan u obrani slobode i prava Crkve protiv presizanja državne vlasti. No, i na Istoku je bilo vrlo istaknutih crkvenih ljudi koji su ljubomorno branili slobodu Crkve i zbog toga vrlo trpjeli. U tom smislu svakako treba spomenuti svetog Ivana Zlatoustoga, carigradskoga patrijarha, kojega se može usporediti sa svetim Ambrozijem kad je u jednoj homiliji pisao da je kraljevstvo jedna stvar a svećeništvo nešto drugo.⁴¹

Sada, u razdoblju državne vjere i Crkve, država je podržavala crkveno karitativno djelovanje; oslobodila je kler od određenih služba, vojne službe i poreznih davanja, a biskupi su postali službenici državnoga prava. Međutim, prema drugim vjerskim zajednicama, kao npr. ostacima poganstva, prema židovstvu i krivovjernim kršćanskim zajednicama i pokretima, država niti je bila tolerantna niti neutralna.

Zaključak

Tijekom četvrtoga stoljeća odnos državne vlasti Rimskoga Carstva prema slobodi vjere prolazio je kroz različite faze. Do 311. godine rimska poganska religija bila je državna vjera, a kršćanstvo je bilo žestoko proganjeno. Te godine je car Galerije izdao edikt kojim je proglasio toleranciju prema kršćanstvu, ali je poganstvo nastavilo biti državna vjera. Međutim, od 313. godine ni jedna vjera nije više bila državna jer je, nakon carskoga dogovora u Milanu, Nikomedijskim reskriptom proglašena sloboda vjere. Ipak, u narednim desetljećima kršćanstvo je sve češće bivalo privilegirano da bi 380. godine ono bilo proglašeno državnom vjerom, dok su druge vjere sve manje bile tolerirane. Tako se dogodilo da je rimsko društvo i država u razdoblju od samo 70 godina (311.-380.) prošlo put od jedne državne vjere, kada je to bila rimska religija, preko tolerancije prema kršćanstvu (Galerijev edikt, 311.) i slobode svih vjera (Nikomedijski reskript, 313.) do druge državne vjere, kada je to postalo kršćanstvo.

Komentirajući taj prijedeni proces te položaj i snagu Crkve i njezin odnos prema državnoj vlasti na kraju četvrtoga stoljeća, sveti Jeronim je izrekao vrlo zanimljivo zapažanje, koje mi se čini prikladnim ne samo navesti na kraju ovoga prikaza kao lucidan komentar prošlih događanja nego i kao korisnu opomenu i pouku onima koji se danas bave uređenjem odnosa Crkve i države. Sjećajući se ponajprije samih

---

⁴¹ Usp.: PG 56, 126: „Sed mane intra tuos terminos: alii sunt termini regni, alii termini sacerdotii: verum hoc illo majus est... Ille quidem ea quae sun tin terris sortitus est administranda: ceterum sacerdoti jus e supernis descendit.“

početaka Crkve te progona i njezina rasta, okrunjenoga mučenicima, napisao je sveti Jeronim (Vita Malchi monachi): „... Kristova Crkva..., otkako je došla pod vlast kršćanskih careva, rasla je u moći i bogatstvu, a smanjivala se u kreposti.“⁴²

RELATIONSHIP OF ROMAN STATE TOWARD CHRISTIANITY IN THE FOURTH CENTURY AD. FROM PERSECUTION THROUGH TOLERANCE AND FREEDOM TO THE STATE RELIGION

Summary

During the fourth century AD the approach of the state authority of the Roman Empire to freedom of religion passed through various stages. Until 311 AD, the pagan religion of Rome was the state religion, and Christianity was violently persecuted. That year, Emperor Galerius issued an edict which declared tolerance of Christianity, but paganism continued to be the state religion. However, in 313 AD the status of a “state” religion was abolished when religious freedom was declared under Licinius’ rescript following imperial arrangements in Milan. In the coming decades, Christianity began to enjoy more and more privileges and in 380 AD it was declared the state religion while other religions were tolerated less and less. In a period of barely 70 years (311 to 380 AD) Roman society and the Roman state moved from an official, pagan religion, through tolerance of Christianity (Galerius edict in 311 AD) and freedom of all religions (Nicomedian rescript in 313 AD), to Christianity as the state religion.

The letter of Emperor Licinius of 313 AD was known from the late 16th century until 1891 as the “Edict of Milan”: it was thought to have been issued in Milan in February 313 AD by Emperor Constantine. However, in 1891 Otto Seeck published a study arguing that the document was not an edict, that it was not written in Milan but in Nicomedia, that it was not issued by Constantine but by Licinius, and that it expanded the freedom given to Christians two years earlier by Emperor Galerius with a document that had the form and authority of an imperial edict. These facts are today known to experts but not to the general public, which continues to speak about Constantine’s Edict of Milan. It is interesting to note that Cardinal Scola, Archbishop of Milan, in his public appearances in Niš, during celebrations that marked the 1,700th anniversary of the creation of this document, at least twice referred to it as the “Edict of Milan”.

As well as this, looking from a legal perspective, the letter from Nicomedia did not have the form of an edict, as other imperial edicts did; nor was it sent throughout the empire. It took the form of a rescript and it was sent to two individuals, to the governor of Bithynia and the governor of Palestine. It is therefore more appropriate perhaps to speak of the Milan agreement between two emperors and the Nicomedian Rescript.

---

⁴² PL 23, 53: „Scribere enim dosposui (...) ab adventu Salvatoris usque ad nostram aetatem, id est ab apostolis, usque ad nostri temporis fecem, quomodo et per quos Ecclesia Christi nata sit, et adulta, persecutionibus creverit, et martyriis coronata sit; et postquam ad Christianos principes venerit, potentia quidem ed divitiis maior, sed virtutibus minor facta sit.“

Commenting on this process and on the position and strength of the Church and its relationship with the government of the state at the end of the fourth century, St. Jerome made a very interesting observation, which is worth mentioning at the end of this overview as a lucid comment on past events and also as a useful reminder to those who are still involved in the regulation of church-state relations. St. Jerome wrote: “The Church, since it came under the rule of the Christian emperors, grew in power and wealth, but decreased in virtue.”

Key words: *church and state, religio illicita, delictum lesae divinitatum, delictum lesae majestatis, persecution, Edict of Galerius, “Edict of Milan”, Milan agreement, Nicomedian rescript, tolerance, freedom of religion, Roman pantheon, Church as a legal entity, Thessalonian edict, state religion.*

Translation: Darko Tomašević and Kevin Sullivan